

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ

ΑΝΑΦΟΡΑ
ΣΤΟΝ ΓΚΡΕΚΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΠΤΡΑ

Μια λέξη πάντα, σε όλη μου τη ζωή, με τυραννούσε και με μαστίγωνε· η λέξη Ανήφορος· τον ανήφορο αυτόν θα 'θελα εδώ, με αλήθεια μαζί και φαντασία, να παραστήσω· και τις κόκκινες πατημασιές που αφήκε το ανηφόρισμά μου. Και βιάζομαι, προτού φορέσω το «μαύρο κράνος» και κατέβω στο χώμα, γιατί η αιματωμένη αυτή γραμμή θα 'ναι το μόνο αχνάρι που αφήκε το διάβα μου απάνω στην γη· ό,τι έγραφα ή έπραζα γράφτηκε και πράχτηκε απάνω στο νερό και χάθηκε.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μια λέξη πάντα, σε όλη μου τη ζωή, με τυραννούσε και με μαστίγωνε· η λέξη Ανήφορος· τον ανήφορο αυτόν θα 'θελα εδώ, με αλήθεια μαζί και φαντασία, να παραστήσω· και τις κόκκινες πατημασιές που αφήκε το ανηφόρισμά μου.

Η περιπέτεια ενός βιβλίου

«Γράφω τώρα

-διορθώνω δηλαδή- την αυτοβιογραφία μου, που σας διάβασα λίγο στον Άγιο Στέφανο της Τσαγκαράδας. Πρέπει να ετοιμάσω ένα σωρό χειρόγραφα...» Σύμφωνα με αυτή την πληροφορία, που διαβάζουμε στη δημοσιευμένη επιστολή του Νίκου Καζαντζάκη προς τη νεαρή σύντροφό του Ελένη Σαμίου, γραμμένη στις 20.12.1926, φαίνεται να έχει γράψει μια αυτοβιογραφία ή ένα έργο που ο ίδιος το αποκαλεί «αυτοβιογραφία». Σε ποιο όμως έργο εκείνης της εποχής αναφέρεται; Στην Τσαγκαράδα του Πηλίου, όπου βρίσκεται τον Ιούλιο του 1926, εργάζεται εντατικά πάνω στα χειρόγραφα της *Οδύσσειας*, την πρώτη γραφή της οποίας ολοκληρώνει τον Σεπτέμβριο του 1927. Παράλληλα έχει γράψει δύο ακόμα έργα που έχουν τον χαρακτήρα μιας ιδιότυπης αυτοβιογραφίας: την πασίγνωστη πλέον *Ασκητική του*, έργο παρεξηγημένο -και αυτοβιογραφικό στον πυρήνα του-, για το οποίο γράφει σε επιστολή του στην Ελένη: «Η *Ασκητική* είναι μια φοβερή, αιματερή κραυγή, που θ' ακουστεί μετά το θάνατό μου. Τώρα οι άνθρωποι καταλαβαίνουν μονάχα την ποιητική φόρμα. Μα μέσα στις παρομοιώσες αυτές και στις λυρικές φράσες αναπηδά φλογερή, πάνοπλη, πέρα από απελπισία κι ελπίδα, η μελλούμενη όψη του Θεού» και το -σχεδόν άγνωστο και για πολλά χρόνια

χαμένο- *Συμπόσιον*, πεζογράφημα με τίτλο που παραπέμπει στο ομώνυμο έργο του Πλάτωνα και με εμφανή τα αυτοβιογραφικά στοιχεία, που περιήλθε το 1932 μετά τον θάνατο των δύο γονιών του συγγραφέα στα χέρια του ανιψιού του, το οποίο ο Παντελής Πρεβελάκης θεωρεί «κεφάλαιο, αν όχι πυρήνα της *Αναφοράς στον Γκρέκο*». Τη σύνδεση του *Συμποσίου* με τα δύο αυτοβιογραφικά έργα του Καζαντζάκη επισημαίνει και ο Άγγελος Τερζάκης:

Με πρόσθετη αρετή το μέτρο, μίαν έκταση από 83 μόνον, άνετες σελίδες, το *Συμπόσιον* γίνεται κάτι σαν «γκόλφι», ένα από εκείνα τα μικρά θυμητικά που περικλείουν σε απόσταγμα το μύρο μιας σκιάς περαστικής κι αξέχαστης. Οίστρος αδιάπτωτος φουσκώνει το πανί του Οδυσσέα σ' αυτές τις σελίδες. Πιο λυρικό από την *Αναφορά στον Γκρέκο*, πιο μεθυσμένο και σιβυλλικό, δίχως τις αφαιρέσεις της *Ασκητικής*, πραγματοποιεί μια μορφή δική του. Είναι εξομολόγηση παραστατική δίχως τη σκηνοθεσία της αυταρέσκειας.

Δεν θα μπορούσαμε με ασφάλεια να διαπιστώσουμε αν η «αυτοβιογραφία» που διάβασε ο Καζαντζάκης στην Ελένη τον Σεπτέμβριο του 1926 είναι κάποιο από τα έργα που προαναφέρθηκαν. Είναι εύλογο πάντως να θεωρήσουμε ότι -περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1920- ενδιαφερόταν σοβαρά για ένα είδος υβριδικό, που θα συνδύαζε στοιχεία λυρικά, δοκιμιακά και αφηγηματικά και θα είχε ως πυρήνα του την έκφραση του εαυτού. Μια σύμπτωση επίσης αξίζει εδώ να μνημονευθεί: Έναν μήνα μετά την ανάγνωση της «αυτοβιογραφίας» του στην Τσαγκαράδα του Πηλίου ο Καζαντζάκης θα ξεκινήσει το ταξίδι του στην Ισπανία, ένα ταξίδι υψηλής αισθητικής συγκίνησης και συναισθηματικής έντασης, που θα τον φέρει κοντά στα έργα αλλά και στα μέρη που έζησε και δημιούργησε ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: «έφτασα στο ασκητικό, υψηλό ορμητήριο του Greco. Η καρδιά μου χτυπούσε δυνατά σε όλο το ταξίδι από τη Μαδρίτη - την

επίσκεψη τούτη στον φοβερό Genosse¹ πόσο την είχα πεθυμήσει από μικρό παιδί!».

Ο Καζαντζάκης εκδηλώνει από νωρίς το ενδιαφέρον του για τον σπουδαίο συμπατριώτη του, αλλά θα καταφέρει να τον γνωρίσει σε βάθος τον Σεπτέμβριο του 1926: Τότε γεννιέται η επιθυμία για τη δημιουργία ενός έργου ζωής με οδηγό τον μεγάλο Κρητικό ζωγράφο. Η επαφή με τη ζωγραφική του Γκρέκο στη Μαδρίτη και στο Τολέδο περιγράφεται από τον Καζαντζάκη ως μια εμπειρία αποκαλυπτική: «αχ, Θε μου, πρέπει να δεις, ν' αγγίξεις το έργο του Greco, αλλιώς τα βιβλία είναι ανάξια για την ψυχή του ανθρώπου. [...] Είμαι εξαντλημένος κι ευτυχής. Ένα μάθημα μεγάλο γίνεται για μένα ο Greco, ένα πρότυπο, ένα νόημα που πρέπει να ακολουθήσω!... Να δώσει ο Θεός η συνάντησή μας να καρπίσει!...» γράφει ενθουσιασμένος στην Ελένη. Στα χρώματα και στα σώματα που ζωγραφίζει ο Θεοτοκόπουλος νιώθει ότι καθρεφτίζεται ο ίδιος: «το σώμα είναι αθλητικό, στερεό, όλο πανοπλία και ξάφνου το πρόσωπο είναι λιωμένο, ανεβαίνει, σαλεύει σα φλόγα. Σήμερα ένιωσα σαν ποτέ την ψυχή μου. Η συνάντηση των δυο Κρητικών ήταν τόσο ορμητική, Lenotschka...».

Ο Καζαντζάκης κρατάει σημειώσεις από αυτή τη σπουδαία εμπειρία και εκεί φαίνεται ότι συλλαμβάνει την ιδέα της δημιουργίας ενός έργου με θέμα τον Γκρέκο και τη σχέση του με τον ίδιο και την πνευματική αποστολή του. Οπωσδήποτε ένα μέρος αυτών των σημειώσεων θα χρησιμοποιηθούν στη συγγραφή ενός κεφαλαίου αφιερωμένου στη ζωγραφική του Greco που περιλαμβάνεται στο ταξιδιωτικό βιβλίο του με τίτλο *Ισπανία* και το οποίο θα εκδοθεί από το Σεράπειον στην Αλεξάνδρεια το 1927. Εκεί, πέρα από τις εξαιρετικά ενδιαφέρουσες τεχνοκριτικές παρατηρήσεις, ο Καζαντζάκης παίρνει μέρος και στη συζήτηση σχετικά με την εντυπωσιακή ανάδυση του Θεοτοκόπουλου στην καλλιτεχνική και πνευματική πρωτοπορία της εποχής:

¹ Στα γερμανικά: σύντροφος. Έτσι αποκαλεί και την Ελένη: «Genossin». Συνήθεια που απέκτησε μετά τη διαμονή στο Βερολίνο και τη σχέση του με τους Γερμανούς κομμουνιστές.

Γιατί, ύστερα από δύομισι αιώνες, βγήκε από την αφάνεια όπου είχε πέσει ο Γκρέκο κι έγινε σήμερα ένας από τους μεγάλους αρχηγούς μας; Γιατί μπροστά σε κανέναν άλλο ζωγράφο η καρδιά μας δεν αναστατώνεται με τόση σφοδρότητα; Γιατί η εποχή μας είναι βαθιά ομολογία με την ανήσυχη, ταραγμένη, αγωνιζόμενη συνείδηση του Γκρέκο. Όμοια με αυτόν μάχονται κι οι σύγχρονες ανώτατες ψυχές να βρουν από τα φαινόμενα –που πια δε χωρούν τις πεθυμίες μας– μιαν ουσία.

Ο Γκρέκο, όπως προκύπτει από τα κείμενα αυτά, δεν είναι για τον Καζαντζάκη απλώς ένας σπουδαίος ζωγράφος, μια διάσημη και εξαιρετη μορφή της Κρήτης, αλλά ένας πνευματικός οδηγός, «ένας από τους μεγάλους αρχηγούς» της εποχής του, με τον οποίο έχει ανοιχτούς λογαριασμούς. Έτσι, τρία χρόνια αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1929, όταν ο «αδερφός» του –όπως τον αποκαλούσε στην αλληλογραφία τους– Παντελής Πρεβελάκης ξεκινά τη μελέτη του για τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο με τίτλο *Ο Γκρέκο στην Κρήτη και στην Ιταλία* (διδακτορική διατριβή που υποστήριξε το 1935 στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), ο Καζαντζάκης του αποκαλύπτει την ύπαρξη ενός μισοτελειωμένου έργου. Του εξομολογείται δηλαδή την πρώτη του απόπειρα να γράψει ένα βιβλίο για τον Γκρέκο, πολύ διαφορετικό από αυτό που γνωρίζουμε, καθώς και την επιθυμία του να το ολοκληρώσει σε ένα απώτερο μέλλον.

Χάρηκα πολύ που θα γράψετε τον Greco. [...] Εγώ άλλοτε είχα πάρει πολλές σημειώσεις κι έκαμα σχεδιάγραμμα για ένα βιβλίο [...]. Εντελώς λεύτερο, λυρικό, απόδοση της αγωνίας του να βρει μέσα από την ύλη και να λευτερώσει το πνέμα. Είχα ζήσει με όλες τις λεπτομέρειες την καθημερινή του ζωή – πάλεμα για την τέχνη, όνειρά του τη νύχτα, σχέσεις του με τη γυναίκα του, το γιο, τους φίλους, τον Γόηγοτα, τον Cervantes κ.λπ. Έκανα διαλόγους μαζί του, του μιλούσα για τη σύγχρονη αγωνία μας –τόσο όμοια με τη δική του–

και του έφερνα νέα του σημερινού μας κόσμου, αισθητικά, φιλοσοφικά και θεολογικά προβλήματα, και προσπαθούσα να βρω την απάντηση που θα 'δινε ο Greco. Όλες αυτές οι σημειώσεις δεν ξέρω πια τι γίνηκαν, γιατί λέω να γράψω για τον Greco μετά από πολλά χρόνια – ένα Διάλογο Greco και μένα. Εκεί θα μιλήσουμε και θα πούμε την τελευταία μας για πολλά πράματα κρίση.

Ο Καζαντζάκης σχεδίαζε λοιπόν, ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1920, τη συγγραφή ενός έργου που θα είχε τη μορφή ενός διαλόγου: «βρήκα ένα σχέδιο να γράψω αργότερα τις *Κουβέντες με τον Greco*», γράφει σε επιστολή που απευθύνει προς τον Παντελή Πρεβελάκη στις 15 Μαρτίου 1930. Αυτός είναι ο πρώτος τίτλος ενός έργου που φαίνεται να τον απασχολεί –κατά περιόδους– για τριάντα περίπου χρόνια και το οποίο συλλαμβάνει σαν ένα είδος πνευματικής διαθήκης που την επεξεργάζεται έως την παραμονή του θανάτου του. Από αυτή την άποψη έχει ενδιαφέρον να ανιχνεύσουμε τα στάδια της σύνθεσης αυτού του μείζονος έργου, όπως κυρίως προκύπτει μέσα από τα κείμενα του ίδιου του συγγραφέα.

Πράγματι ο Καζαντζάκης αποφασίζει να καταπιαστεί με το παλιό του σχέδιο μετά από πολλά χρόνια, όταν ήδη έχει ολοκληρώσει το έργο του και νιώθει ότι ο καιρός για δημιουργία λιγοστεύει. Γράφει τον Ιούνιο του 1955 στον Πρεβελάκη: «τέλειωσα το τελευταίο βιβλίο, και θα το πάρω μαζί μου για την τελική μορφή. Οι Επιστολές στον Greco [...] θα 'ναι μια εξομολόγηση στον Παππού: [...] δε θα 'θελα να φύγω, πρι[ν] μιλήσω μαζί με τον Greco. Όσο περνάει ο καιρός, νιώθω αυτός είναι ο πρόγονός μου». Ο τίτλος έχει τώρα τροποποιηθεί, χωρίς να έχει αλλάξει στην ουσία του. Μάλιστα, μετά από έναν μήνα, σε επιστολή του προς τον Β. Κπös, ο Καζαντζάκης αναφέρεται και σε ένα λογοτεχνικό παράλληλο, του οποίου η γνώση τον χαροποίησε: «ο Πετράρχης έγραψε “Επιστολές στον Κικέρωνα”, που πολύ τον αγαπούσε. [...] η ιδέα μου λοιπόν δεν είναι προσωπική, είναι μια παμπάλαιη ανάγκη του δημιουργού να κουβεντιάσει μ'

έναν αγαπημένο νεκρό, που του 'χει εμπιστοσύνη, και να του πει τον πόνο του».

Η πρώτη μνεία του Καζαντζάκη στον τελικό τίτλο του έργου γίνεται τρεις μήνες αργότερα, στις 27.10.1955: «το βιβλίο που γράφω θα ονομαστεί: *Αναφορά στον Greco*. Αναφορά με τη στρατιωτική έννοια αξιωματικού σε στρατηγό. Κι είναι ένα είδος αυτοβιογραφίας. Σας λέω, ετοιμάζομαι». Ας προσέξουμε τον ειδολογικό χαρακτηρισμό. Όπως επίσης και τη σχεδόν τελετουργική προετοιμασία για την αναχώρησή του από τη ζωή. Το έργο που σχεδίαζε στην ακμή του πραγματώνεται τελικά στην καμπή του βίου, παίρνει πλέον το χαρακτήρα μιας μελέτης θανάτου. Γράφει, ξανά στον Πρεβελάκη:

Δουλεύω πολύ, σε λίγες μέρες τελειώνω την *Αναφορά στον Greco*. Τον Πρόλογο θα τον στείλω για το περιοδικό που θα βγάλει ο Γουδέλης, η Ελένη δεν ήθελε να τον αντιγράψει, την έπιαναν τα κλάματα, γιατί μιλώ για το θάνατό μου. Μα πρέπει να τον συνηθίσει, θα τον συνηθίσω κι εγώ. «Ο ήλιος βασίλεψε, θάμπωσαν τα βουνά, οι οροσειρές του μυαλού μου κρατούν ακόμα λίγο φως στην κορφή τους, μα η άγια νύχτα πλακώνει, ανεβαίνει από τη γης, κατεβαίνει από τον ουρανό, και το φως ορκίστηκε να μην παραδοθεί μα το ξέρει, σωτηρία δεν υπάρχει. Δε θα παραδοθεί, μα θα σβήσει».

Τα εισαγωγικά ορίζουν το απόσπασμα από τον Πρόλογο της *Αναφοράς* που πρόκειται να δημοσιευτεί. Ο Καζαντζάκης εργάζεται εντατικά πάνω στο χειρόγραφο του έργου και τελειώνει την πρώτη μορφή, αλλά δηλώνει αποφασισμένος να το ξαναγράψει άλλες τρεις. Το προσδιορίζει και πάλι ειδολογικά: «είναι ένα είδος αυτοβιογραφίας, όχι όλης μου της ζωής αλλά μέρος μονάχα: τα τέσσερα κύρια σκαλοπάτια που πάτησα για να φτάσω στη σημερινή “κραδαινόμενη” εξισορρόπηση». Η δεύτερη γραφή της *Αναφοράς* ολοκληρώνεται τον Νοέμβριο του 1956, ενώ τον Φεβρουάριο του 1957 σκέφτεται ότι ίσως αφήσει το βιβλίο για να εκδοθεί μετά τον θάνατό του: «το βιβλίο

είναι έτοιμο, μα θ' αργήσω να το δημοσιέψω· ίσως να το αφήσω posthume. Δεν αποφάσισα ακόμα».

Τέλος, σε δημοσιευμένη επιστολή (2.10.57) της Ελένης προς τον Πρεβελάκη, όταν ο Καζαντζάκης βρίσκεται στο νοσοκομείο με τη βαριά μόλυνση από το εμβόλιο στο χέρι του, διαβάζουμε ότι στο μυαλό του έχει αναθεωρήσει και πάλι την *Αναφορά* και ότι ανυπομονεί να την ξαναγράψει σε εντελώς νέα μορφή: «ο Νίκος ακόμα δεν μπορεί να γράψει. Δουλεύει όμως με το μυαλό, και το τελευταίο βιβλίο που έγραψε το ξαναδουλεύει στο μυαλό του και μου λέει θα γίνει εντελώς διαφορετικό τώρα». Δεν θα μάθουμε ποτέ ποια θα ήταν η νέα μορφή αυτού του παλίμψηστου έργου. Ο Νίκος Καζαντζάκης δεν πρόλαβε να πραγματοποιήσει την τρίτη και τελευταία γραφή της *Αναφοράς*, αφού λίγες μέρες αργότερα, στις 26.10.57, μετά από μια αιφνίδια επιδείνωση της υγείας του, άφησε την τελευταία του πνοή στο Φράιμπουργκ της Γερμανίας. Η *Αναφορά στον Γκρέκο*, ένα από τα πιο σημαντικά έργα του –αν όχι το πιο σημαντικό–, θα εκδοθεί μετά τον θάνατό του ως «μυθιστόρημα». Στις επόμενες εκδόσεις το βιβλίο δεν φέρει κανέναν ειδολογικό προσδιορισμό.

Η *Αναφορά στον Γκρέκο* λοιπόν, το κύκνειο άσμα του Καζαντζάκη, γραμμένο ως μια ιδιότυπη αυτοβιογραφία, περιέχει παραλλαγμένα ή και αυτούσια τμήματα από επιστολές, ημερολόγια, σημειωματάρια ή και αποσπάσματα από άλλα έργα του. Εύλογα, κατά συνέπεια, δημιουργείται το ερώτημα σε τι διαφέρει η *Αναφορά* από τα ταξιδιωτικά που συνιστούν το προνομιακό πεδίο για την αυτοβιογραφική ροπή του Καζαντζάκη ή τα δοκιμιακά και μυθιστορηματικά έργα του. Το ερώτημα είναι δύσκολο και η απάντηση δεν είναι ούτε άμεση ούτε προφανής. Σε ένα μεγάλο μέρος του πολύπλευρου έργου του ο Νίκος Καζαντζάκης χρησιμοποιεί εμφανώς ή προσεκτικά μεταποιημένα αυτοβιογραφικά στοιχεία. Ακόμα και αυτό που εκείνος θεωρεί το μείζον δημιούργημά του, δηλαδή το μακρότατο (33.333 στίχοι) επικό ποίημα *Οδύσσεια* (1938), είναι ένα έργο αυτοβιογραφικό στη βάση του, κατά την άποψη του στενού φίλου και μελετητή του, του Παντελή Πρεβελάκη: «Η *Οδύσσεια* αποτελεί μια διπλή μαρτυρία για το πρόσωπο του Καζαντζάκη: άμεση και έμμεση. Ο τρόπος που ο

ποιητής αισθάνεται τον κόσμο είναι η άμεση· ο τύπος του Οδυσσέα η έμμεση. Ο Καζαντζάκης έχει πράγματι αποθέσει τα σπουδαιότερα βιώματα της ζωής του». Κι ο ίδιος ο συγγραφέας άλλωστε μαρτυρά για τη βιωματική του σχέση με τη δημιουργία της *Οδύσσειας*:

Το έργο αυτό είναι το λαγάρισμα από ανείπωτες αγωνίες και χαρές, γραμμένο με αίμα. Προσπάθησα, χρόνια πολλά, να σώσω από την ψυχή μου ό,τι μπορούσα. Να ξέρουν οι άνθρωποι, όταν πεθάνω, πόσο κι εγώ αγάπησα και πόνεσα τη ζωή και πώς είδα και πώς άγγιξα τη θάλασσα, το χώμα, τη γυναίκα. Να μάθουν πως δεν ήμουνα ζώο ή πέτρα, παρά άνθρωπος με ζεστή σάρκα και αχόρταγη ψυχή.

Η δήλωση αυτή του Καζαντζάκη, γραμμένη τη χρονιά που εκδίδεται η *Οδύσσεια*, μας παραπέμπει επίσης στον πρόλογο της *Αναφοράς*, εκεί όπου πια ο συγγραφέας μπροστά στο τέλος νιώθει και πάλι την ανάγκη να καταθέσει το ίχνος της ύπαρξής του στον κόσμο: «Θα βρεις λοιπόν, αναγνώστη, στις σελίδες ετούτες την κόκκινη γραμμή, καμωμένη από στάλες αίμα μου, που σημαδεύει την πορεία μου ανάμεσα στους ανθρώπους, στα πάθη και στις ιδέες».

Η σχέση της «εξομολογητικής γραφής» που επιλέγει σε μεγάλο βαθμό εδώ ο συγγραφέας παραπέμπει στην αξιοποίηση των επιστολών και κυρίως των ημερολογίων και γενικά των σημειωματαρίων που συστηματικά κρατούσε. Τα ημερολόγια του 1914 και του 1915, για παράδειγμα, αποτυπώνουν την κοινή πνευματική πορεία και την πολύπλευρη σχέση του Καζαντζάκη με τον Άγγελο Σικελιανό. Ο ίδιος ο Καζαντζάκης αξιοποίησε τμήματα του ημερολογίου και συνέθεσε πέντε κείμενα σχετικά με το Άγιον Όρος στα γαλλικά, τα οποία δημοσίευσε στην εφημερίδα *Message d'Athènes* και υπέγραψε με το αρχικό Ν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνεξέταση του ημερολογίου με την αφήγηση του ΙΘ' κεφαλαίου της *Αναφοράς στον Γκρέκο* με τίτλο: «Ο φίλος μου ο ποιητής-Άγιον Όρος». Εκεί ο Καζαντζάκης ενσωματώνει στην αφήγησή του πολλά

στοιχεία από τα ίδια τα σημειωματάρια και δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την εμπειρία που έζησε. Αυτή η εκ νέου γραφή από την οπτική γωνία του διάσημου συγγραφέα που δεν κοιτάζει προς το μέλλον, όπως ο τριαντάχρονος εαυτός του, αλλά εποπτεύει και μνημειώνει το παρελθόν του, έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον:

Κρατούσα ημερολόγιο και κατάγραφα το βράδυ τη σοδειά της μέρας' έχει κιτρινίσει πια, ύστερα από σαράντα χρόνια, το ξεφυλλίζω και ξαναζώ όλες εκείνες τις θεικές απίστευτες μέρες' κάθε λέξη, κι η πιο ασήμαντη, ανασταίνει μέσα μου χαρές, λαχτάρεις, ανησυχίες της νιότης, παράφορα σχέδια που κάναμε οι δυο φίλοι πώς να σώσουμε την ψυχή μας. Όλη η αναιδεια, η αφέλεια κι η ευγένεια της νιότης [...] Διαβάζω, γέρος τώρα πια, το παλιό ημερολόγιο ετούτο, βλέπω τις δονκιχωτικές μας τότε εκστρατείες, το σαράβαλο κοντάρι, το σαρακοφαγωμένο σκουτάρι, την τενεκεδένια περικεφαλαία, το μυαλό γεμάτο ευγένεια κι αέρα, και δεν μπορώ να χαμογελάσω. Χαρά στο νέο που θαρρεί πως έχει χρέος να ξαναδημιουργήσει τον κόσμο' να τον κάμει πιο σύμφωνο με την αρετή και τη δικαιοσύνη πιο σύμφωνο με την καρδιά του αλίμονο σε όποιον αρχίζει τη ζωή του χωρίς παραφροσύνη. (Καζαντζάκης 1982: 200)

Βέβαια ο Καζαντζάκης, κατά τη συνήθη πρακτική που ακολουθεί στην *Αναφορά* του, ανατρέπει συχνά τη χρονολογική σειρά των γεγονότων. Έτσι, στο μεταθανάτια εκδομένο αυτό έργο, οι εμπειρίες που καταγράφονται στο σημειωματάριο του 1915 και οι εικόνες της Ελλάδας που μνημειώνονται εκεί, τοποθετούνται πριν από το ταξίδι στο Άγιο Όρος, αλλά και πριν από το ταξίδι του στην Ιταλία, δηλαδή στο κεφάλαιο ΙΖ' με τίτλο «Προσκύνημα στην Ελλάδα». Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ιδιάζουσα σχέση της *Αναφοράς* με τον *Ανήφορο*, το μυθιστόρημα του Καζαντζάκη που γράφτηκε το 1946 στην Αγγλία και παρέμεινε ανέκδοτο έως τον Οκτώβριο του 2022, όταν κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Διόπτρα. Και στον *Ανήφορο* εντοπίζεται έντονο

το αυτοβιογραφικό στοιχείο, ενώ ορισμένες ενότητες παρουσιάζουν εντυπωσιακές ομοιότητες με αντίστοιχα κεφάλαια της *Αναφοράς*. Για παράδειγμα, τα κεφάλαια που αφορούν τους προγόνους και τα παιδικά χρόνια του Καζαντζάκη: «Οι πρόγονοι», «Ο κύρης», «Η μάνα», «Ο θάνατος του παππού», «Ιάλη Κρήτης και Τουρκιάς»· επίσης, στα κρίσιμα χρόνια των μεγάλων ιδεολογικών αναζητήσεων: «Βιέννη-Η αρρώστια», «Βερολίνο-Μια Οβραία».

Ο Καζαντζάκης ενσωματώνει τις ιδεολογικές και πνευματικές ανησυχίες, την αναγνωστική εμπειρία και τα προσωπικά του βιώματα στην *Αναφορά* με έναν τρόπο πιο έντονο και περισσότερο εμπρόθετο από όσο σε άλλα έργα του, χωρίς ωστόσο να γράφει μια συμβατική αυτοβιογραφία. Αντίθετα, η εναλλαγή των προσώπων και η μείξη των ειδών πεζού λόγου που επιχειρεί εδώ ο συγγραφέας δημιουργούν ένα έργο που θα μπορούσε να θεωρηθεί πρωτοποριακό.

Η υπόθεση ότι η *Αναφορά* ως αυτοβιογραφία φωτίζει την πραγματική ζωή του Καζαντζάκη και μας επιτρέπει να συλλάβουμε το αυθεντικό πρόσωπό του φαίνεται εύλογη. Πράγματι, θεωρούμε τις ανθρώπινες ζωές πιο ευανάγνωστες όταν ερμηνεύονται σε συνάρτηση με ιστορίες που οι άνθρωποι αφηγούνται για τον εαυτό τους, και αυτές οι ιστορίες της ζωής γίνονται με τη σειρά τους πιο κατανοητές όταν εφαρμόζουμε πάνω τους αφηγηματικά πρότυπα από την ιστορία ή τη μυθοπλασία. Όμως εδώ ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος να αντιπαραθέσουμε «αλήθεια και φαντασία», «πραγματική και αφηγηματική ταυτότητα», και να επιδιώξουμε να ελέγξουμε την εγκυρότητα του δεύτερου μέλους αυτών των αντιθέσεων παραβάλλοντάς το με το πρώτο. Με αυτή τη λογική θα μπορούσαμε ίσως να θέσουμε το ερώτημα: «Ποιο είναι εντέλει το πραγματικό πρόσωπο του Καζαντζάκη;». Αλλά αυτό ακριβώς το ερώτημα ακυρώνει την ίδια την αφήγηση και τη «σύνθεση του ετερογενούς» που επιτελεί τόσο στο πεδίο του έργου όσο και στο πεδίο του προσώπου, δηλαδή της δημιουργίας του εαυτού. Γιατί η αφηγηματική σύνθεση, η συναρμογή που επιτυγχάνει η αφήγηση, επιδρά με τέτοιο τρόπο, ώστε το τυχαίο του συμβάντος να συμβάλλει

στην αναγκαιότητα -η οποία από αυτή την άποψη είναι πάντα αναδρομική- της ιστορίας ενός βίου, με την οποία εξισώνεται η ταυτότητα του μυθιστορηματικού προσώπου που αφηγείται τη ζωή του. Έτσι, το τυχαίο μεταμορφώνεται σε μοίρα. Για τον ίδιο λόγο, η ταυτότητα του μυθιστορηματικού προσώπου που εντάσσεται στην πλοκή της αφήγησης δεν μπορεί να εννοηθεί παρά μόνον κάτω από τον αστερισμό αυτής της διαλεκτικής. Η ταυτότητα της αφηγημένης ιστορίας συστήνει την ταυτότητα του προσώπου. Επομένως, «το πραγματικό πρόσωπο του Καζαντζάκη» είναι το πρόσωπο που δημιουργεί ο ίδιος γράφοντας την *Αναφορά στον Γκρέκο*. Με αυτό το πρόσωπο απευθύνεται στον μεγάλο Κρητικό πρόγονό του, αλλά και σε όλους εμάς, τους μελλοντικούς αναγνώστες, και ζητάει την κρίση μας.

Χριστίνα Ντουνιά
Ομότιμη Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΜΕΛΗΤΡΙΑΣ

Η Αναφορά στον Γκρέκο

αποτελεί το βιβλίο-κλειδί για τη ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Πρόκειται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, για μια ιδιότυπη αυτοβιογραφία, που περιέχει παραλλαγμένα ή και αυτούσια τμήματα από επιστολές, ημερολόγια, σημειωματάρια, καθώς και αποσπάσματα από άλλα έργα του, τα οποία συνθέτουν μια σπουδή πάνω στα έσχατα προβλήματα, την ιστορία ενός εσωτερικού οδοιπορικού, την προσωποποίηση της πνευματικής του περιπλάνησης.

Επιπλέον, το έργο αυτό, το οποίο ο Καζαντζάκης σχεδίαζε στην ακμή του, πραγματώνεται τελικά στην καμπή του βίου του και αποκτά τον χαρακτήρα μιας μελέτης θανάτου, καθώς εκείνο που ενδιαφέρει τον συγγραφέα εδώ και συγχρόνως εκείνο που θεωρεί ηθική υποχρέωση κάθε ανθρώπου και δικό του ύψιστο χρέος είναι να δώσει λόγο «για την κόκκινη γραμμή που σηματοδεύει την πορεία του ανάμεσα στους ανθρώπους, στα πάθη και στις ιδέες». Έτσι, τα προσωπικά βιώματα και οι αναμνήσεις

του Καζαντζάκη αναπόφευκτα γίνονται μέρος της συλλογικής συνείδησης, κοινός τόπος συνάντησης των ανθρώπων που τους συνέχει η ίδια μοίρα.

Ο Καζαντζάκης, στο βασίλειο της ζωής του, ως άλλος Οδυσσεύς επιστρέφει στα πάτρια εδάφη του και κάνει την αναφορά στον στρατηγό του: την Αναφορά στον Γκρέκο.

Σε ό,τι αφορά τον σχεδιασμό αυτών των νέων εκδόσεων, έχουμε προσανατολιστεί στον αναγνώστη, με πιστότητα όμως στο ύφος του συγγραφέα. Για τον λόγο αυτό μελετήθηκαν οι επιμέλειες των βιβλίων του από τον Εμμανουήλ Κάσδαγλη, οι οποίες έχαιραν και της υποστήριξης του Παντελή Πρεβελάκη κι είναι οι μόνες εγκεκριμένες από τον ίδιο τον συγγραφέα.

Παρ' όλα αυτά, επειδή έχουν περάσει πολλά έτη από τις εν λόγω εκδόσεις κι η επιμέλεια πλέον θεωρείται αυτοτελής κλάδος με τα δικά του εργαλεία, έχουμε προχωρήσει σε περαιτέρω διορθώσεις στην ομογενοποίηση, στη στίξη και στην παραγραφοποίηση, και πάλι προς διευκόλυνση του αναγνωστικού κοινού μα και για να υπάρχει συμμόρφωση με τη σύγχρονη τυπογραφία.

Όσον αφορά την ορθογραφία των λέξεων, επιλέχθηκε σε κάποιες περιπτώσεις η παλαιότερη γραφή, σε μια προσπάθεια αφενός να αποδοθεί και οπτικά η εποχή της αφήγησης και αφετέρου να γεφυρωθεί το παρελθόν και το παρόν, το παλιό και το νέο, σε μια γλώσσα που δεν υπήρξε ποτέ στατική και που στη γραφή του Καζαντζάκη παίρνει σάρκα και οστά με τρόπο μοναδικό.

Επιπλέον ο αναγνώστης θα έχει προς διευκόλυνσή του υποσελίδιες σημειώσεις με λέξεις που ίσως αγνοεί τη σημασία τους, για τη σύνταξη των οποίων χρησιμοποιήθηκε το *Γλωσσάρι στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη*, από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης του κ. Βασίλη Γεώργα. Οι σημειώσεις αυτές είναι χωρίς αρίθμηση ώστε ο αναγνώστης να μη διακόπτει την ανάγνωση του παρά μόνο σε περίπτωση που αγνοεί τη σημασία των λέξεων.

Ακόμα, ο σχεδιασμός της γραμματοσειράς βασίστηκε στη συνύπαρξη συγχρονικότητας και διαχρονικότητας στο έργο του Νίκου

Καζαντζάκη, αλλά και στην απόδοση των συγκρούσεων, του βάθους και της έντασης του κειμένου.

Με τιμή αλλά και με αίσθημα ευθύνης

Βίκυ Κατσαρού,
υπεύθυνη έκδοσης των εκδόσεων Διόπτρα

ΠΩΣ ΕΙΔΑ ΝΑ ΓΡΑΦΕΤΑΙ Η ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΓΚΡΕΚΟ

Δέκα χρόνια ζητούσε

ο Καζαντζάκης από το Θεό του διορία, δέκα ακόμα χρόνια, να τελέψει το Έργο του, να πει ό,τι είχε να πει, «ν' αδειάσει». Να 'ρθει ο Χάρος να πάρει μονάχα ένα τσουβάλι κόκαλα. Δέκα χρόνια του έφταναν - έτσι νόμιζε.

Μα ο Καζαντζάκης δεν ήταν από εκείνους που «αδειάζουν». Εβδομήντα τεσσάρων χρονών, όχι μονάχα δεν ένιωθε γέρος και κουρασμένος, παρά ακόμα κι ύστερα από την τελευταία τραγική περιπέτεια, το μπόλι, είχε, όπως μας έλεγε, ξανανιώσει. Και το 'λεγαν μαζί του κι οι δυο μεγάλοι επιστήμονες του Φριβούργου, ο Χάιλμαγιερ ο αιματολόγος κι ο Κράους ο χειρουργός.

«Τούτος ο άνθρωπος είναι γερός! Εγώ σας το λέω!» φώναζε θριαμβευτικά όλο τον τελευταίο μήνα ο Καθηγητής Χάιλμαγιερ μετά την επίσκεψη. «Το αίμα του τώρα είναι σαν το δικό μου!»

— Τι τρέχετε έτσι;! τον μάλωνα φοβισμένη μην τύχει και γλιστρήσει πάνω στις πλάκες και σπάσει κανένα κόκαλο.

— Μη φοβάστε, Λένοτσα, κι έχω φτερά! απαντούσε, κι ένιωθες πως είχε εμπιστοσύνη στον οργανισμό και στην ψυχή του, που δεν το 'βαζαν κάτω.

— Αχ, να 'ταν μόνο να μπορούν να σας υπαγορέψω! αναστέ-
ναζε κάποτε κι έπιανε το μολύβι και προσπαθούσε να γράψει με
το ζερβό του το χέρι.

— Τι βιάζεστε; Ποιος σας κυνηγάει; Πάει πια, φάγαμε το γάιδαρο...
Σε λίγες μέρες θα μπορείτε να γράφετε όσο σας κάνει κέφι!

Έστρεφε το κεφάλι, με κοίταζε λίγη ώρα αμίλητος. Αναστέναζε.

— Έχω πολλά να πω. Να, τρία μεγάλα θέματα πάλι με βασανί-
ζουν. Τρία καινούρια μυθιστορήματα. Μα πρέπει πρώτα να τελειώσω
τον *Γκρέκο*.

— Θα τον τελειώσετε.

— Θα τον αλλάξω. Για πάρετε μολύβι και χαρτί να δούμε, θα
τα καταφέρω;

Δεν κράτησε μήτε πέντε λεφτά η συνεργασία μας.

— Αδύνατο! Δεν ξέρω να υπαγορεύω. Μόνο σαν πιάσω το μολύβι
μπορώ να σκεφτώ...

»Πρόγονοι, γονιοί, Κρήτη, παιδική ηλικία... Αθήνα, Κρήτη,
Ταξίδια... Σικελιανός, Βιέννη, Βερολίνο, Πρεβελάκης, Μόσχα...

Θυμάμαι τώρα μian άλλη κρίσιμη στιγμή στη ζωή μας. Μian
άλλη κλινική, στο Παρίσι. Κι ο Νίκος πάλι βαριά άρρωστος, 40
πυρετός, οι γιατροί αναστατωμένοι. Όλοι απελπισμένοι, και μοναχά
ο ίδιος ατάραχος:

— Για πιάστε το μολύβι, Λένοσκα...

Και με σπασμένη φωνή, ακόμα βυθισμένος στο όραμα, να μου
υπαγορεύει τα φραγκισκανικά χαϊκίαι που έβαλε στο στόμα του
Αγίου:

— «Είπα στη μυγδαλιά: “Αδερφή, μίλησέ μου για το Θεό”. Κι η
μυγδαλιά άνθισε».

Τώρα, πριν φύγουμε για την Κίνα, την είχε αφήσει την Αναφορά
στα χέρια ενός νέου ζωγράφου, της «μαμής του», όπως τον έλεγε,
γιατί ερχόταν ασημέρωτα, ανέβαινε στο γραφείο του κι άρχιζε τα
ατέλειωτα: Από πού; Κι ως πού; Κι ως πότε; Για όλα τα μεγάλα
προβλήματα, το Θεό, τον άνθρωπο, την τέχνη... Κι ο Νίκος γελούσε,
καμάρωνε τον πάθος και το σφοδρό έρωτα του νέου για την τέχνη
του και... «ξεγεννούσε». Κατέβαζε ιδέες, κι αλάφρωνε...

— Μπορεί να πάρει φωτιά το σπίτι, του είπε. Προτιμώ να κρατάς εσύ το χερόγραφο τούτο· αν καεί, δε θα μπορέσω ποτέ πια να το ξαναγράψω... Κρίμα μονάχα πως δεν το τέλειωσα...

Μα πώς να το τελειώσει! Τι και τι δεν είχε κάμει τους τελευταίους μήνες πριν απ' το ταξίδι!

Την *Αναφορά* την άρχισε το χινόπωρο του '56, όταν γυρίσαμε από τη Βιέννη. Όταν ξεκουράζονταν από την *Αναφορά*, έπιανε τη μετάφραση της *Οδύσσειας* του Ομήρου, που τη δούλευε μαζί με τον Κακριδή.

— Να προφτάσουμε να την τελειώσουμε, να μην κατεβώ κουτσοπόδαρος στον Άδη! έλεγε με ειρωνεία μαζί και φόβο.

Και ταυτόχρονα έρχονταν κάθε τόσο κομμάτια από την αγγλική μετάφραση της δικής του *Οδύσειας*. Και σελίδες ολόκληρες λέξεις δύσκολες να μεταφραστούν. Τι καιρό, τι κόπο δεν του 'φαγε κι αυτή η *Οδύσεια*! Κι ακόμα όλες οι άλλες εκδόσεις του έργου του στα ελληνικά. Κείμενα που έπρεπε να διορθωθούν ή να συμπληρωθούν. Η Ρουσία, που χάθηκε το χερόγραφο... Κι ο Πιερ Σιπριό από το γαλλικό ραδιόφωνο, που τον βασάνιζε με τις «Ομιλίες»... Και το φιλμ... Κι ένα ταξίδι στην Ινδία, καλεσμένοι από τον Παντίτ Νεχρού, που ετοιμάσαμε μα δεν κάναμε, γιατί φοβηθήκαμε τα πολλά μπόλια...

Ναι, δεν πρόλαβε να κάνει τη «δεύτερη γραφή» της *Αναφοράς* στον *Γκρέκο*, όπως το συνηθούσε. Πρόλαβε όμως και ξανάγραψε ολόκληρο το πρώτο κεφάλαιο και ένα από τα τελευταία: «Όταν ο σπόρος της *Οδύσειας* έδενε μέσα μου», αυτό που έστειλε όσο ζούσε να δημοσιευτεί στη Νέα Εστία. Πρόλαβε ακόμα να διαβάσει το χερόγραφό του και να διορθώσει ή να προστέσει εδώ κι εκεί με το μολύβι.

Ξαναζώ τώρα στη μοναξιά μου το χινοπωριάτικο σούρουπο που κατέβηκε αλαφρύς αλαφρύς, σαν παιδάκι, με το πρώτο κεφάλαιο.

— Διαβάστε, παιδί μου, διαβάστε ν' ακούσω!

— «Μαζεύω τα σύνεργά μου: όραση, ακοή, γέψη, όσφρηση, αφή, μυαλό, βράδιασε πια, τελεύει το μεροκάματο, γυρίζω σαν τον τυφλό-πόντικα σπίτι μου, στο χώμα. Όχι γιατί κουράστηκα να δουλεύω, δεν κουράστηκα, μα ο ήλιος βασίλεψε...»

Δεν μπόρεσα να πάω πιο πέρα· το λαρύγγι μου έφραξε. Για πρώτη φορά ο Νίκος μιλούσε για θάνατο.

— Γιατί γράφετε σαν να 'ταν να πεθάνετε; φώναξα, αληθινά απελπισμένη.

Κι από μέσα μου: «Γιατί παραδέχεται σήμερα το Χάρο;»

— Όχι, δε θα πεθάνω, συντρόφισσα, και μη στενοχωριέστε. Θα ζήσω ακόμα δέκα χρόνια, δεν είπαμε; μου αποκρίθηκε χωρίς κανένα δισταγμό. Χρειάζομαι δέκα χρόνια ακόμα! Ξανάπε με πιο χαμηλή φωνή κι άπλωσε το χέρι και μου άγγιξε το γόνατο. Ελάτε τώρα, διαβάστε να δούμε τι έγραψα!

Σε μένα αρνιόταν, μα ίσως μέσα του να ήξερε. Γιατί το ίδιο εκείνο βράδυ έκλεινε στο φάκελο το κεφάλαιο τούτο του *Γκρέκο* κι ένα γράμμα στο φίλο του τον Παντελή Πρεβελάκη: «Η Ελένη δεν ήθελε να τον αντιγράψει, την έπιαναν τα κλάματα, γιατί μιλώ για το θάνατό μου. Μα πρέπει να τον συνηθίσει· θα τον συνηθίσω κι εγώ...»

Ο μέσα του δαίμονας, φαίνεται, τον έσπρωξε να παρατήρει τον Τρίτο Φάουστ, που τόσο πεθυμούσε να τον γράψει, και να βάλει στα σκαριά την Αυτοβιογραφία του.

Αλήθεια και μύθος ανακατωμένα. Πολλή αλήθεια, ελάχιστη φαντασία. Μερικές ημερομηνίες παραλλαγμένες. Όταν μιλάει για άλλους, πάντοτε η αλήθεια, ατόφια, ίσια ίσια ό,τι είδε κι άκουσε. Όταν μιλάει για ατομικές του περιπέτειες, κάτι μικρές παραλλαγές...

Μα ένα είναι βέβαιο. Την *Αναφορά*, αν ήταν να την ξαναγράψει, θα την άλλαζε. Πώς θα την έκανε ακριβώς, δεν ξέρουμε. Θα την πλούτιζε. Κάθε μέρα θυμόταν καινούρια περιστατικά, που τα 'χε ξεχάσει. Και θα την έβαζε -έτσι πιστεύω- στα καλούπια της πραγματικότητας. Γιατί η πραγματική ζωή του ήταν γεμάτη ουσία, ανθρώπινη αγωνία, χαρά και πόνο - «ανθρωπιά», ας πούμε με μια λέξη. Γιατί να την αλλάξει; Όχι πως έλειπαν οι δύσκολες στιγμές της αδυναμίας, της φυγής και του πόνου. Μα ίσια ίσια αυτές οι δύσκολες στιγμές στάθηκαν πάντα στον Καζαντζάκη από ένα καινούριο σκαλοπάτι για ν' ανεβεί πιο ψηλά, να φτάσει στην κορφή, εκεί που είχε τάξει στον εαυτό του ν' ανεβεί, πριν παρατήρει τα σύνεργα της δουλειάς γιατί πήρε να βραδιάζει...

«Μη με κρίνετε σαν άνθρωπος», με είχε κάποτε παρακαλέσει ένας άλλος αγωνιστής. «Μη με κρίνετε από τις πράξεις μου. Κρίνετέ με σαν Θεός, από τον κρυφό σκοπό που έχουν οι πράξεις μου!»

Έτσι, λέω, θα έπρεπε κι εμείς να κρίνουμε τον Καζαντζάκη. Όχι από το τι έκαμε, κι αν αυτό που έκαμε έχει ή δεν έχει ανώτατη αξία. Παρά τι ήταν αυτό που ήθελε να κάμει, κι αν αυτό που ήθελε να κάμει είχε ανώτατη αξία για κείνον και για μας τους άλλους.

Εγώ νομίζω πως είχε. Τριάντα τρία χρόνια δίπλα του δε θυμάμαι να ντράπηκα ποτέ μου για μια κακή του πράξη. Ήταν τίμιος, άδολος, αθώος, γλυκύτατος για τους άλλους, άγιος μονάχα για τον εαυτό του. Αποτραβιόταν στην ερημιά, γιατί ένιωθε πως ο άθλος ήταν βαρύς κι οι ώρες μετρημένες.

— Έτσι μου 'ρχεται να κάμω ό,τι λέει ο Μπέρενσον: να κατέβω στο σταυροδρόμι, ν' απλώσω το χέρι και ν' αρχίσω να ζητιανεύω από τους διαβάτες: «Ελεημοσύνη, αδερφοί! Ένα τέταρτο της ώρας ο καθένας!» μου 'λεγε, και τα ολοστρόγγυλα, κατάμαυρα στο μισοσκόταδο ματάκια του βούρκωναν. Αχ, λίγο καιρό, να προλάβω, να τελειώσω το Έργο! Ύστερα, καλώς να ορίσει ο Χάρος!

Ανάθεμά τον! Ήρθε και τον θέρισε απάνω στον πρωτανθό της νιότης! Ω, ναι, και μη γελάσεις, αγαπημένε αναγνώστη, γιατί τώρα ήταν που ό,τι είχε αρχίσει ν' ανθίζει και να καρπίζει αυτός που τόσο αγάπησες, αυτός που τόσο σε αγάπησε, ο Νίκος σου ο Καζαντζάκης!

ΕΛΕΝΗ Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Γενεύη, 15 Ιουνίου 1961

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΓΚΡΕΚΟ

ΤΡΕΙΣ ΨΥΧΕΣ, ΤΡΕΙΣ ΠΡΟΣΕΥΚΕΣ:

Α΄ ΔΟΞΑΡΙ ΕΙΜΑΙ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΣΟΥ, ΚΥΡΙΕ΄
ΤΕΝΤΩΣΕ ΜΕ, ΑΛΛΙΩΣ ΘΑ ΣΑΠΙΣΩ.

Β΄ ΜΗ ΜΕ ΠΑΡΑΤΕΝΤΩΣΕΙΣ, ΚΥΡΙΕ΄
ΘΑ ΣΠΑΣΩ.

Γ΄ ΠΑΡΑΤΕΝΤΩΣΕ ΜΕ, ΚΥΡΙΕ,
ΚΙ ΑΣ ΣΠΑΣΩ!

ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΓΚΡΕΚΟ

Η Αναφορά μου στον Γκρέκο δεν είναι αυτοβιογραφία· η ζωή μου η προσωπική για μένα μονάχα έχει κάποια, πολύ σχετική, αξία, για κανένα άλλον· η μόνη αξία που της αναγνωρίζω είναι ετούτη: ο αγώνας της ν' ανέβει από σιαλοπάτι σε σιαλοπάτι και να φτάσει όσο πιο ψηλά μπορούσαν να την πάνε η δύναμή της και το πείσμα – στην κορφή που αυθαίρετα ονομάτισα Κριτική Ματιά.

Θα βρεις λοιπόν, αναγνώστη, στις σελίδες ετούτες την κόκκινη γραμμή, καμωμένη από στάλες αίμα μου, που σημαδεύει την πορεία μου ανάμεσα στους ανθρώπους, στα πάθη και στις ιδέες. Κάθε άνθρωπος άξιος να λέγεται γιος του ανθρώπου σπικώνει το σταυρό του κι ανεβαίνει το Γολγοθά του· πολλοί, οι πιο πολλοί, φτάνουν στο πρώτο, στο δεύτερο σιαλοπάτι, λαχνανιάζουν, σωριάζονται στη μέση της πορείας και δε φτάνουν στην κορφή του Γολγοθά –θέλω να πω στην κορφή του χρέους τους– να σταυρωθούν, ν' αναστηθούν, και να σώσουν την ψυχή τους. Λιποφυχούν, φοβούνται να σταυρωθούν, και δεν

ξέρουν πως η σταύρωση είναι ο μόνος δρόμος της ανάστασης· άλλον δεν έχει.

Τέσσερα στάθηκαν τ' αποφασιστικά σιαλοπάτια στο ανηφόρισμα μου, και το καθένα φέρνει ένα ιερό όνομα: Χριστός, Βούδας, Λένιν, Οδυσσέας. Αυτή την αιματερή πορεία μου, από τη μια από τις μεγάλες αυτές φυχές στην άλλη, τώρα που ο ήλιος βασιλεύει, μάχουμαι στο Οδοιπορικό μου ετούτο να σημάδεψω έναν άνθρωπο ν' ανεβαίνει, με την φυχή στο στόμα, το καιοτράχαλο βουνό της μοίρας του. Αλλά κερν η φυχή μου μια Κραυγή· κι όλο μου το Έργο, το σχόλιο στην Κραυγή αυτή.

Μια λέξη πάντα, σε όλη μου τη ζωή, με τυραννούσε και με μαστίγωνε· η λέξη Ανήφορος· τον ανήφορο αυτόν θα 'θελα εδώ, με αλήθεια μαζί και φαντασία, να παραστήσω· και τις κόκκινες πατημασιές που αφήνιε το ανηφόρισμά μου. Και βιάζουμαι, προτού φορέσω το «μαύρο κράνος» και κατέβω στο χώμα, γιατί η αιματωμένη αυτή γραμμή θα 'ναι το μόνο αχνάρι που αφήνιε το διάβα μου απάνω στη γη· ό,τι έγγραφα ή έπραξα γράφτηκε και πράχτηκε απάνω στο νερό και χάθηκε.

Φωνάζω τη μνήμη να θυμηθεί, περμαζώνω από τον αέρα τη ζωή μου, στέκουμαι σαν στρατιώτης μπροστά στο στρατηγό και κάνω την Αναφορά μου στον Γιρέιο· γιατί αυτός είναι ζυμωμένος από το ίδιο κρητικό χώμα με μένα, και καλύτερα απ' όλους τους αγωνιστές που ζουν ή που έχουν ζήσει μπορεί να με νιώσει. Δεν αφήνιε κι αυτός την ίδια κόκκινη γραμμή απάνω στις πέτρες;

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μαζεύω τα σύνεργά μου: όραση, ακοή, γέφνη, όσφρηση, αφή, μυαλό, βράδιασε πια, τελεύει το μεροκάματο, γυρίζω σαν τον τυφλοπόντικα σπίτι μου, στο χώμα. Όχι γιατί κουράστηκα να δουλεύω, δεν κουράστηκα, μα ο ήλιος βασίλεψε.

Ο ήλιος βασίλεψε, θάμπωσαν τα βουνά, οι οροσειρές του μυαλού μου κρατούν ακόμα λίγο φως στην κορφή τους, μα η άγια νύχτα πλαιώνει, ανεβαίνει από τη γης, κατεβαίνει από τον ουρανό, και το φως οριστικη να μην παραδοθεί· μα το ξέρει, σωτηρία δεν υπάρχει· δε θα παραδοθεί, μα θα σβήσει.

Ρίχνω στερνή ματιά γύρα μου· ποιον ν' αποχαιρετήσω; Τι ν' αποχαιρετήσω; Τα βουνά, τη θάλασσα, την καρπισμένη κληματαριά στο μπαλιόνι μου, την αρετή, την αμαρτία, το δροσερό νερό; Μάταια, μάταια· κατεβαίνουν όλα ετούτα μαζί μου στο χώμα.

Σε ποιον να εμπιστευτώ τις χαρές και τις πίκρες μου, τις μυστικές δονκιχωτικές λαχτάρες της νιότης, την τραχιά σύγκρουση αργότερα με το Θεό και με τους ανθρώπους, και τέλος την άγρια περηφάνια που έχουν τα γεράματα που

καίγονται μα αρνιούνται, ως το θάνατο, να γίνουν στάχτη; Σε ποιον να πω πόσες φορές σιαρφαλώνοντας, με τα πόδια, με τα χέρια, τον καιοτράχαλο ανήφορο του Θεού, γλίστρησα κι έπεσα, πόσες φορές σπινώθηκα, όλο αίματα, και ξανάρχισα ν' ανηφορίζω; Πού να βρω μια φυχή σαρανταπληγιασμένη κι απροσικύννητη, σαν την φυχή μου, να της ξομολογηθώ;

Σφίγγω ήσυχα, πονετικά, ένα σβώλο κρηπτιό χώμα στη φούχτα μου· το κρατούσα το χώμα ετούτο πάντα μαζί μου, σε όλες μου τις περιπλάνησες, και στις μεγάλες μου αγωνίες το 'σφιγγα μέσα στη φούχτα μου κι έπαιρνα δύναμη, δύναμη μεγάλη, σαν να 'σφιγγα το χέρι φίλου αγαπημένου. Μα τώρα που βασίλεφε ο ήλιος και το μεροιάματο τέλεφε, τι να την ιάμω τη δύναμη; Δεν την έχω ανάγκη πια· κρατώ το χώμα ετούτο της Κρήτης και το σφίγγω με άφραστη γλύκα, τρυφεράδα κι ευγνωμοσύνη, σαν να σφίγγω μέσα στη φούχτα μου και ν' αποχαιρετώ το στήθος γυναίκιας αγαπημένης. Αυτό ήμουν αιώνια, αυτό θα 'μαι αιώνια, πέρασε αστραπή η στιγμή που στροβιλίστηκες, άγριο χώμα της Κρήτης, κι έγινες αγωνιζόμενος άνθρωπος.

Τι αγώνας, τι αγωνία, τι κυνηγητό του ανθρωποφάγου αόρατου θεριού, τι επικίντυνες ουρανιές και σατανιές δυνάμεις η φούχτα ετούτη το χώμα! Ζυμώθηκε μ' αίμα, δάκρυο κι ιδρώτα, γίνθηκε λάσπη, γίνθηκε άνθρωπος, πήρε τον ανήφορο, να φτάσει – πού να φτάσει; Σιαρφάλωνε αγιομαχώντας το σκοτεινό όγκο του Θεού, άπλωνε τα χέρια, έφαχνε, έφαχνε και μάχουνταν να βρει το πρόσωπό του.

Κι όταν, τα ολοστερνά ετούτα χρόνια, απελπισμένος πια, ένιωσε πως ο σκοτεινός αυτός όγκος δεν έχει πρόσωπο, τι καινούριος, όλο αναίδεια και τρόμο, αγώνας να πελειήσει την ακιατέργαστη κορφή και να της δώσει πρόσωπο – το πρόσωπό του!

Μα τώρα το μεροιάματο τέλεφε, μαζεύω τα σύνεργά μου· ας έρθουν άλλοι σβώλοι χώματα να συνεχίσουν τον αγώνα· είμαστε, εμείς οι θνητοί, το τάγμα των αθάνατων, κόκκινο κοράλλι το αίμα μας, και χτίζουμε απάνω στην άβυσσο ένα νησί.

Χτίζεται ο Θεός, έβαλα κι εγώ το δικό μου κόκκινο πετραδάκι, μια στάλα αίμα, να τον στερεώσω, να μη χαθεί, να με στερεώσει, να μη χαθώ, έιαμα το χρέος μου.

Έχετε γεια!

Απλώνω το χέρι, φουχτώνω το μάνταλο της γης, ν' ανοίξω την πόρτα να φύγω, μα κοντοστέκουμαι στο φωτεινό κατώφλι αιόμα λίγο· δύσκολο, δύσκολο πολύ, να ξεκολλήσουν τα μάτια, τ' αυτιά, τα σπλάχνα από τις πέτρες και τα χόρτα του κόσμου· λες: Είμαι χορτάτος, είμαι ήσυχος, δε θέλω πια τίποτα, τέλεφα το χρέος και φεύγω· μα η καρδιά πιάνεται από τις πέτρες κι από τα χόρτα, αντιστέκεται, παρακαλάει: «Στάσου αιόμα!»

Μάχουμαι να παρηγορήσω την καρδιά μου, να τη συβάσω να πει λεύτερα το ναι. Να μη φύγουμε σαν σιλάβοι, δαρμένοι, κλαμένοι, από τη γης, παρά σαν βασιλιάδες που έφαγαν, ήπιαν, χόρτασαν, δε θέλουν πια, και σπικνώνονται από το τραπέζι. Μα η καρδιά χτυπάει αιόμα μέσα στα στήθια, αντιστέκεται, φωνάζει: «Στάσου αιόμα!»

Στέκουμαι, ρίχνω στερνή ματιά στο φως, που αντιστέκεται κι αυτό, σαν την καρδιά του ανθρώπου, και παλεύει. Σύννεφα σκέπασαν τον ουρανό, έπεσε απάνω στα χείλια μου μια χλιαρή φιχάλα, η γης μύρισε· γλυκιά φωνή, μαυλιστινιά, ανεβαίνει από τα χώματα: «Έλα... έλα... έλα...»

Πλήθυναν οι φιχάλες· το πρώτο νυχτοπούλι αναστέναξε, κι ο πόνος του κύλησε από τις νυχτωμένες φυλλωσιές, γλυκίος πολύ, μέσα στο βρεμένο αέρα. Ησυχία, γλυκιά μεγάλη, κανέννας στο σπίτι· κι έξω τα χωράφια διφούσαν κι έπιναν μ' ευγνωμοσύνη, με βουβή ευδαιμονία, το πρωτοβρόχι· ανασπικνώνουνταν η γης σαν μωρό, κατά τον ουρανό, να βυζάζει.

Έμεισα τα μάτια· κρατούσα πάντα στη φούχτα το σβώλο το χώμα της Κρήτης κι ο ύπνος με πήρε. Ο ύπνος με πήρε κι είδα όνειρο: Σημέρωνε, λέει, ζυγαριάζουνταν από πάνω μου ο Αυγερινός, έτρεμα, έλεγα τώρα θα πέσει· κι έτρεχα, έτρεχα ανάμεσα στα έρημα άνυδρα βουνά, ολομόναχος. Πέρα στην ανατολή πρόβαλε ο ήλιος· δεν ήταν ήλιος, ήταν ένα προύντζινο ταφί

γεμάτο κάρβουνα αναμμένα. Ο αέρας χοχλάιζε. Κάπου κίπου μια σταχτιά πετροπέρδικα πετούσε από το βράχο, χτυπούσε τα φτερά της και καιάριζε, χαχάριζε και με περιγελούσε· ένα κοράι, σ' ένα αναγύρισμα του βουνού, τινάχτηκε ως με είδε· σίγουρα θα με περίμενε, και με πήρε ζοπίσω σιώντας στα γέλια. Θύμωσα, έσκυφα, πήρα μια πέτρα να του την πετάξω· μα το κοράι είχε αλλάξει κορμί, είχε γίνει ένα γεροντάκι και μου χαμογελούσε.

Τρόμος με κυρίεφε κι άρχισα πάλι να τρέχω. Στρούφιζαν τα βουνά, στρουφίζουμουν κι εγώ μαζί τους· ολόενα οι κύκλιοι στένευαν, μ' έπιασε ζάλη. Χοροπηδούσαν γύρα μου τα βουνά, ένωσα ζαφνιαά δεν ήταν ετούτα βουνά, ήταν τ' απολιθώματα προιατακλυσμαϊού εγιέφαλου και μαύρος θεόρατος σταυρός ήταν καρφωμένος δεξιά μου, αφηλά, σε μια πέτρα, κι απάνω του ένα θεριακωμένο προύντζινο φίδι σταυρωμένο.

Αστραπή έσοικε το μυαλό μου, φώτισε γύρα μου τα βουνά, είδα: Είχα μπει στο φοβερό στρουφιχτό φαράγγι που 'χαν πάρει, τώρα και χιλιάδες χρόνια, οι Οβραίοι, με το Γεχωβά μπροστάρη, φεύγοντας την ευτυχησμένη παχιά γη του Φαραώ. Το φαράγγι ετούτο στάθηκε το πύρινο αργαστήρι όπου, πεινώντας, διψώντας, βλαστημώντας, σφυροκοπήθηκε η ράτσα του Ισραήλ.

Τρόμος με κυρίεφε, τρόμος και χαρά μεγάλη· αιούμπησα σ' ένα βράχο να καταλαγιάσει το στροβίλισμα του μυαλού μου, έιλεισα τα μάτια, κι ολομεμιάς τα πάντα γύρα μου αφανίστηναι· ένα ελληνικό ακρογιάλι απλώθηκε μπροστά μου, θάλασσα σιούρα λουλαϊιά, κόνινοι βράχοι, κι ανάμεσα στους βράχους η χαμπλή μπασιά κατασιότεινης σπιλιάς. Ένα χέρι τινάχτηκε μέσα από τον αέρα και σφήνωσε στη φούχτα μου ένα δαδί αναμμένο. Κατάλαβα την προσταγή· έιαμα το σταυρό μου, τρύπωξα μέσα στη σπιλιά.

Γύριζα, γύριζα, τσαλαβουτούσα σε μαύρα παγωμένα νερά, κρέμουνταν απάνω από το κεφάλι μου ογροί, γαλάζιοι σταλαχτίτες, ασιώνουνταν από τη γης γιγάντιοι πέτρινοι φαλλοί, που στραφτάλιζαν και γελούσαν στη δαδίσια αναλαμπή. Ήταν η

σπιλιά ετούτη το θηκιάρι μεγάλου ποταμού και το 'χε παρατήσει αδειανό, γιατί άλλαξε, μέσα στους αιώνες, πορεία...

Σούριζε το προύντζινο φίδι θυμωμένο· άνοιξα τα μάτια, είδα πάλι τα βουνά, το φαράγγι, τους γιρεμούς· η ζάλη είχε κατασταλάξει· τα πάντα ακινήτησαν, φωτίστηκαν, κατάλαβα: όμοια και τις πυρπολούμενες γύρα μου οροσειρές τις είχε κατασκάψει ο Γεχωβάς για να περάσει. Είχα μπει μέσα στο φοβερό θηκιάρι του Θεού, ακολουθούσα, πατούσα τ' αχνάρια του.

— Αυτός είναι ο δρόμος, φώναξα μέσα στ' όνειρό μου, αυτός είναι ο δρόμος του ανθρώπου, άλλο δεν έχει!

Κι ως τινάχτηκε από τα χείλια μου ο αυθάδης ετούτος λόγος, ανεμοσίφουνας με τύλιξε, φτερούγες άγριες με σήκωσαν, κι ολομεμιάς βρέθηκα στην κορφή του θεοβάδιστου Σινά. Μύριζε ο αγέρας θειάφι, τα χείλια μου μερμήδιζαν, σαν να τ' αγκύλωναν αρίφνητες, άραπτες σπιθες. Σήκωσα τα βλέφαρα· ποτέ τα μάτια μου, ποτέ τα σπλάχνα μου δεν είχαν χαρεί τόσο απάνθρωπο, τόσο αρμονισμένο με την καρδιά μου δράμα, χωρίς νερό, χωρίς δεντρό, χωρίς ανθρώπους. Χωρίς ελπίδα. Εδώ η φυχή ενός απελπισμένου ή περήφανου ανθρώπου βρίσκει την άκρα ευδαιμονία.

Κοίταξα το βράχο όπου στέικουμεν· δυο βαθιές γούβες σιαμμένες στο γρανίτη· θα 'ταν οι πατημασιές του προφήτη με τα κέρατα που περιέμενε τον πεινασμένο Λιόντα να προβάλει. Εδώ, στην κορφή του Σινά, δεν του 'χε δώσει προσταγή να περιμένει; Περιέμενε.

Περιέμενα κι εγώ. Έσκιβα απάνω από τον γιρεμό, αφουκράζουμεν· άζαφνα, μακιριά, μακιριά πολύ, κουφοβρόντηξαν πατημασιές. Κάποιος ζύγωνε, και τα βουνά κουνιούνταν, έπαιζαν τα ρουθούνια μου – όλος ο αγέρας μύριζε σαν μπροσταρότραγος. «Έρχεται! Έρχεται!» μουρμούριζα κι έζωνα σφιχτά τη μέση μου· συντάζουμεν να παλέψω.

Αχ, πόσο την είχα λαχταρίσει τη στιγμή ετούτη! Χωρίς να μπαίνει στη μέση και να με παραπλανάει ο αδιάντροπος ορατός κόσμος, ν' αντιγίρω, πρόσωπο με πρόσωπο, το λιμασμένο θεριό

της ζούγκλας τ' ουρανού. Τον Αόρατο. Τον Ανεχόρταγο. Τον αγαθό Πατέρα που τρώει τα παιδιά του και στάζουν τα χείλια του, τα γένια του, τα νύχια του αίματα.

Θα του μιλήσω θαρρετά, θα του πω τον πόνο του ανθρώπου, τον πόνο του πουλιού, του δεντρού και της πέτρας, όλοι πήραμε απόφαση, δε θέμε να πεθάνουμε, κρατώ μιαν αναφορά, την υπόγραφαν όλα τα δέντρα, τα πουλιά, τα θεριά, οι άνθρωποι, δε θέμε, Πατέρα, να μας φας, και δε θα φοβηθώ, θα του τη δώσω.

Μιλούσα, παρακαλούσα, έσφιγγα τη μέση μου κι έτρεμα.

Κι εκεί που περίμενα, σαν να μετακουνήθηκαν οι πέτρες κι άκουσα μεγάλη αναπνοή.

«Να τος... Να τος... Έφτασε!» μουρμούρισα και στράφηκα ανατριχιάζοντας.

Μα δεν ήταν ο Γεχωβάς, δεν ήταν ο Γεχωβάς, ήσουν εσύ, Παππού, από το αγαπημένο χώμα της Κρήτης, και στέκουσουν μπροστά μου, άρχοντας αυστηρός, με το σφηνωτό γενάκι το κιάτασπρο, με τα στεγνά χείλια τα σφιμένα, με το εικστατικό μάτι, το γεμάτο φλόγες και φτέρουγες· και στα μαλλιά σου περιπλέκουνταν ρίζες από θυμάρι.

Με κοιτάζες, κι ως με κοιτάζες ένιωσα πως ο κόσμος ετούτος είναι ένα σύννεφο φορτωμένο αστροπελέκι κι άνεμο, σύννεφο κι η ψυχή του ανθρώπου φορτωμένη αστροπελέκι κι άνεμο, κι από πάνω φυσάει ο Θεός και σωτηρία δεν υπάρχει.

Σήκωσα τα μάτια, σε κοιτάξα. Έιαμα να σου πω: «Παππού, αλήθεια δεν υπάρχει σωτηρία;» μα η γλώσσα μου είχε κολλήσει στο λαρύγγι μου· έιαμα να σε ζυγώσω, μα τα γόνατά μου λύγισαν.

Άπλωσες τότε το χέρι, σαν να πνίγουμεν κι ήθελες να με σώσεις.

Αρπάχτηνα με λαχτάρα από το χέρι σου· πασαλειμμένο ήταν με πολύχρωμες μπογιές, θαρρείς ζωγράφιζε αιόμα· έκαιγε. Άγγιξα το χέρι σου, πήρα φόρα και δύναμη, μπόρεσα να μιλήσω:

— Παππού αγαπημένε, είπα, δώσ' μου μια προσταγή.

Χαμογέλασε, απίθωσε το χέρι απάνω στο κεφάλι μου· δεν ήταν χέρι, ήταν πολύχρωμη φωτιά· ως τις ρίζες του μυαλού μου περεχύθηκε η φλόγα.

— Φτάσε όπου μπορείς, παιδί μου...

Η φωνή του βαθιά, σκοτεινή, σαν να 'βγαινε από το βαθύ λαρύγγι της γης.

Έφτασε ως τις ρίζες του μυαλού μου η φωνή του, μα η καρδιά μου δεν τινάχτηκε.

— Παππού, φώναξα τώρα πιο δυνατά, δώσ' μου μια πιο δύσκολη, πιο κριπτικιά προσταγή.

Κι ολομεμιάς, ως να το πω, μια φλόγα σουρίζε ξεσιίζοντας τον αέρα, αφανίστηκε από τα μάτια μου ο αδάμαστος πρόγονος με τις περιπλεγμένες θυμαρόριζες στα μαλλιά του κι απόμεινε στην κορφή του Σινά μια φωνή όρθια, γεμάτη προσταγή, κι ο αέρας έτρεμε:

— Φτάσε όπου δεν μπορείς!

Πετάχτικα τρομαγμένος από τον ύπνο· είχε πια ξημερώσει. Σνικώθηκα, ζύγωσα στο παράθυρο, βγήκα στο μπαλκόνι με την καρπισμένη ιληματαριά. Η βροχή είχε τώρα κοπάσει, έλαμπαν οι πέτρες, γελούσαν, τα φύλλα των δέντρων ήταν φορτωμένα δάκρυα.

— Φτάσε όπου δεν μπορείς!

Ήταν η φωνή σου· κανένας άλλος στον κόσμο δεν μπορούσε έναν τέτοιο αρσενικό λόγο να ξεστομίσει, μονάχα εσύ, Παππού ανεχόρταγε! Δεν είσαι εσύ ο αρχηγός ο απροσιύνητος, ο ανέλπιδος, της στρατευόμενης γενιάς μου; Δεν είμαστε εμείς οι λαβωμένοι, οι πεινασμένοι, οι μπουμπουνοκέφαλοι, οι σιδεροκέφαλοι, που αφήσαμε πίσω μας την καλοπέραση και τη βεβαιότητα και πας εσύ μπροστά και κάνουμε γιουρούσι να σπάσουμε τα σύνορα;

Το λαμπρότερο πρόσωπο της απελπισίας είναι ο Θεός· το λαμπρότερο πρόσωπο της ελπίδας είναι ο Θεός· πέρα από την ελπίδα και την απελπισία, πέρα από τα παμπάλαια σύνορα, με

σπρώχνεις, Παππού. Πού με σπρώχνεις; Κοιτάζω γύρα μου, κοιτάζω μέσα μου· η αρετή τρελάθηκε, η γεωμετρία τρελάθηκε, η ύλη τρελάθηκε· πρέπει να 'ρθει πάλι ο Νους ο νομοθέτης, να βάλει καινούρια τάξη, καινούριους νόμους· πιο πλούσια αρμονία να γίνει ο κόσμος.

Αυτό θες, κατά κει με σπρώχνεις, κατά κει μ' έσπρωχνες πάντα· άκουγα μέρα νύχτα την προσταγή σου· μάχουμουν, όσο μπορούσα, να φτάσω όπου δεν μπορούσα, αυτό είχα βάλει χρέος μου· αν έφτασα ή δεν έφτασα, εσύ θα μου πεις. Όρθιος στέκουμε μπροστά σου και περιμένω.

Στρατηγέ μου, τελεύει η μάχη, κάνω την αναφορά μου· να πού πολέμια, να πώς πολέμια, λαβώθηκα, δειλίασα, μα δε λιποτάχτησα· τα δόντια μου καταχτυπούσαν από το φόβο, μα τύλιγα σφιχτά το κούτελό μου μ' ένα κόκκινο μαντίλι, να μην ξεκρίνονται τα αίματα, κι έκανα γιουρούσι.

Ένα ένα μπροστά σου τα φτερά της καλιακούδας μου φυγής θα τα μαδήσω, ωσότου ν' απομείνει ένα σβωλαράκι χώμα κι αυτή, ζυμωμένο με δάκρυο, αίμα κι ιδρώτα, θα σου πω τον αγώνα μου, ν' αλαφρώσω· θα πετάζω από πάνω μου την αρετή, την ντροπή, την αλήθεια, ν' αλαφρώσω. Πώς έπλασες εσύ το «Τολέδο στην καταιγίδα»; Όμοια, με βαριά μαύρα σύννεφα, ζωσμένη κίτρινες αστραπές, ανέλπιστα κι ανένδοτα παλεύοντας με το φως και με το σιοτάδι, η φυγή μου. Θα τη δεις, θα τη ζυγιάσεις ανάμεσα στα σπαθωτά φρύδια σου και θα την κρίνεις. Θυμάσαι το βαρύ λόγο που λέμε εμείς οι Κρητικοί: «Όπου αστόχησες, γύρισε· κι όπου πετύχεις, φύγε!» Αν αστόχησα, και μια ώρα ζωή ακόμα να μου απομένει, θα ξαναγυρίσω στην έφοδο· αν πέτυχα, θ' ανοίξω τη γης, να 'ρθω να ξαπλώσω στο πλάι σου.

Άκουσε το λοιπόν, Στρατηγέ, την αναφορά μου και κάμε κρίση· άκουσε, Παππού, τη ζωή μου, κι αν πολέμια κι εγώ μαζί σου, αν λαβώθηκα χωρίς κανέναν να μάθει πως πόνεσα, αν δε γύρισα ποτέ την πλάτη μου στον οχτρό,

δώσε μου την ευική σου!

Σιγύβω μέσα μου κι ανατριχιάζω· οι πρόγονοί μου, από τη φύτρα του κυρού, αιμοβόροι κουρσάροι στη θάλασσα, πολέμαρχοι στη στεριά, χωρίς φόβο μήτε ανθρώπου μήτε Θεού· από το σόι της μάνας μου, μουντοί, αγαθοί χωριάτες, που έσκυβαν ολημερίς στη γης μ' εμπιστοσύνη, έσπερναν, περίμεναν σίγουροι τις βροχές και τους ήλιους, θέριζαν, και ιάθουνταν το δειλινό στο πεζούλι του σπιτιού τους, σταύρωναν τα χέρια κι είχαν τα θάρρη τους στο Θεό.

Πώς να μπορέσω να συνταιριάζω τους δυο τούτους στρατευόμενους μέσα μου προγόνους, τη φωτιά και το χώμα;

Ένιωθα πως αυτό ήταν το χρέος μου, το μοναδικό, να φιλιώσω τ' αφίλιωτα, ν' ανεβάσω από τα νεφρά μου το πηχτό προγονικό σκοτάδι και να το ιάμω, όσο μπορώ, φως. Αυτή δεν είναι η μέθοδο του Θεού; Αυτή δεν έχουμε κι εμείς χρέος να εφαρμόζουμε ακολουθώντας τ' αχνάρια του; Μικρή αστραπή η ζωή μας, μα προφταίνουμε.

Αλάηερο το σύμπαντο, χωρίς να το ξέρει, ακολουθάει τη μέθοδο αυτή· το ιάθε ζωντανό είναι αργαστήρι, όπου κρυμ-

μένος ο Θεός κατεργάζεται και μετουσιώνει τη λάσπη. Γι' αυτό ανθούν και καρπίζουν τα δέντρα και γεννοβολούν τα ζα και μπόρεσε ο πίθηνος να ξεπεράσει τη μοίρα του και να σταθεί στα δυο του πόδια όρθιος· και τώρα, πρώτη φορά απ' όταν στάθηκε ο κόσμος, ο άνθρωπος αξιώθηκε να μπει στο αργαστήρι του Θεού και να δουλέψει μαζί του· κι όσο πιο πολλή σάρια μετουσιώνει σε αγάπη, σε παλικαριά κι ελευτεριά, τόσο περισσότερο, γίνεται Γιος του Θεού.

Βαρύ, ανεχόρταγο χρέος· όλη μου τη ζωή πάλεφα, παλεύω ακόμα, μα όλο κι απομένει σκοτάδι, κατακάθι στην καρδιά, κι όλο και ξαναρχίζει ο αγώνας. Οι παμπάλαιοι πατριικοί πρόγονοι αναδεύονται καταχωμένοι μέσα μου, και δύσκολα πολύ, στο βαθύ σκοτάδι, να ξεκρίνω το πρόσωπό τους. Όσο προχωρώ διαπερνώντας τ' απανωτά στρώματα της ψυχής μου –το άτομο, τη ράτσα, το ανθρώπινο γένος– για να βρω τον πρώτο φοβερό Πρόγονο μέσα μου, τόσο με κυριεύει η άγια φρίκη· στην αρχή, σαν αδερφού, σαν πατέρα μού φαντάζουν τα πρόσωπα, κι ύστερα, όσο προχωρώ στις ρίζες, ένας πρόγονος μαλλιαρός, χοντρομάσελος τινάζεται από τα νεφρά μου, που πεινάει, διψάει, μουγκαλιέται κι είναι τα μάτια του γεμάτα αίμα. Ο πρόγονος αυτός είναι το βαρύ, ακατέργαστο θεριό που μου δόθηκε να το μετουσιώσω σε άνθρωπο· κι αν μπορέσω, αν προφτάσω, να τον ανεβάσω ακόμα πιο αφηλά από τον άνθρωπο... Τι φοβερός ανήφορος από τον πίθηνιο στον άνθρωπο, από τον άνθρωπο στο Θεό!

Μια νύχτα περπατούσα σ' ένα αφηλό χιονισμένο βουνό μ' ένα φίλο μου· είχαμε χάσει το δρόμο και νυχτωθήκαμε. Αμίλητο από πάνω μας το φεγγάρι, καταστρόγγυλο, ασυννέφιαστος ο ουρανόσ, κι από το διάσελο του βουνού, όπου βρισκόμασταν, ως κάτω στον ιάμπο, γυαλοκοπούσαν τα χιόνια αχνογάλαζα. Πηχτή, ανησυχαστική ησυχία, αβάσταχτη· τέτοιες θα 'ταν οι φεγγαρόλουστες νύχτες, χιλιάδες αιώνες, προτού ο Θεός, μην

μουγκαλίζω, -ουμαι: μουγκρίζω

μπορώντας κι αυτός να βαστάξει τέτοια ψυχία, να πιάσει λάσπη και να πλάσει τους ανθρώπους.

Πήγαινα λίγα βήματα πιο μπροστά από το φίλο μου· αλλόκοτη ζάλη τύλιγε το μυαλό μου, προχωρούσα, παραπατούσα, σαν μεθυσμένος· μου φαίνονταν σαν να περπατούσα στο φεγγάρι ή σε μια χώρα παμπάλαιη, ακατοίκητη, πριν από τον άνθρωπο, μα γνώριμη πολύ· άξαφνα, σ' ένα γύρισμα του βουνού, δέικρινα, μακριά πολύ, βαθιά στη λαγιαδιά, μερικά χλωμά φωσάγια· θα 'ταν κανένα χωριουδάκι κι αγρυπνούσε ακόμα. Και τότε μου συνέβη ένα πράγμα καταπληκτικό· το θυμούμαι κι ανατριχιάζω ακόμα· στάθνηκα, έσφιξα τη γροθιά μου και φώναξα αγριεμένος, δείχνοντας με τη γροθιά μου το χωριό:

— Θα σας σφάξω όλους!

Μια φωνή βραχνή, που δεν ήταν δική μου. Κι ως να την ακούσω τη φωνή αυτή, τρόμαξα· όλο μου το κορμί άρχισε να τρέμει. Έτρεξε ο φίλος μου ανήσυχος, μ' έπιασε από το μπράτσο:

— Τι έπαθες; μου κάνει· ποιους θα σφάζεις;

Τα γόνατά μου είχαν κοπεί· ένιωσα ζαφνικά ανείπωτη κούραση· μα ως είδα ομπρός μου το φίλο μου, συνήφερα.

— Δεν ήμουν εγώ, μουρμούρισα, δεν ήμουν εγώ· ήταν ένας άλλος.

Ήταν ένας άλλος. Ποιος; Ποτέ τόσο βαθιά, τόσο αποκαλυπτικά δεν άνοιξαν τα σπλάχνα μου· το μάντευα από χρόνια, μα από τη νύχτα εκείνη ήμουν πια βέβαιος. Μέσα μας σισοτάδια πολλές πατωσιές, φωνές βραχνές, θεριά μαλλιαρά, πεινασμένα. Τίποτα λοιπόν δεν πεθαίνει; Τίποτα δεν μπορεί να πεθάνει στον κόσμο τούτο; Όσο εμείς ζούμε, όλες οι προανθρώπινες νύχτες και τα προανθρώπινα φεγγάρια, κι οι πείνες κι οι δίψες κι οι πίπρες οι προαιώνιες θα ζουν και θα πεινούν, θα διψούν, θα βασανίζονται μαζί μας. Τρόμος με κυριεύει ν' ακούω στο σπλάχνο μου το φοβερό φορτίο που κουβαλώ να μουγκρίζει. Δε θα σωθώ ποτέ, δε θα καθαριστούν ποτέ τα σωθικά μου; Αριά και πού μια γλυκιά φωνή γρικιέται στη μέση μέση της καρδιάς μου: «Μη φοβάσαι, θα κάμω νόμους, θα βάλω τάξη, είμαι ο

Θεός, έχε εμπιστοσύνη». Μα ολομεμιάς βαρύ μουγκρητό από τα νεφρά μου, κι η γλυκιά φωνή λουφάζει: «Μην καιυιέσαι· θα ξεινάω τους νόμους σου, θα χαλάσω την τάξη σου, θα σε αφανίσω· είμαι το χάος!»

Κάποτε, λεν, σταματάει ο ήλιος στο δρόμο του για ν' ακούσει μια κοπέλα που τραγουδάει. Να 'ταν αλήθεια! Να μπορούσε ν' αλλάξει το δρόμο της η ανάγκη, γοητευμένη από μια φυχή κιάτω στη γης που τραγουδάει! Να μπορούσαμε κλαίγοντας, γελώντας, τραγουδώντας να δημιουργήσουμε ένα νόμο που να βάλει τάξη στο χάος! Η γλυκιά φωνή μέσα μας να κατασιεπάσει το μουγκρητό.

Όταν είμαι πιωμένος ή θυμωμένος, ή όταν αγγίζω τη γυναίκα που αγαπώ, ή όταν με πνίγει το άδικο και σπικνώνω αντάρτικο κεφάλι στο Θεό ή στο Διάβολο ή στους αντιπροσώπους του Θεού ή του Διαβόλου απάνω στη γης, ακούω τα τέρατα ετούτα μέσα μου να μουγκρίζουν και να χιμούν να σπάσουν την καταπαχή, να ζαναέβουν στο φως, να ζαναπιάσουν τ' άρματα. Είμαι, μαθές, ο στερνός εγγονός, άλλη ελπίδα από μένα, άλλο καταφύγι δεν έχουν· ό,τι τους απομένει ακόμα να γδινηθούν, να χαρούν ή να πονέσουν, μονάχα με μένα θα το μπορέσουν· χάθηκα εγώ, χάθηκαν κι αυτοί μαζί μου. Ένας στρατός μαλλιαρά τέρατα και πονεμένοι ανθρώποι θα ιατρακυλήσουν μαζί μου στον τάφο. Ίσως γι' αυτό να με τυραννούν τόσο και να βιάζονται· ίσως γι' αυτό η νιότη μου να στάθηκε τόσο ανυπόμονη, ανυπόταχτη και θλιμμένη.

Σιότωναν και σιοτώνουνταν, χωρίς να σέβονται την φυχή, μήτε τη δικιά τους μήτε των άλλων· αγαπούσαν και καταφρονούσαν, με την ίδια σπάταλη αφηρησιά, τη ζωή και το θάνατο. Έτρωγαν σαν δράκιοι, έπιναν σαν μουσιάρια, δε μαγάριζαν με γυναίκες όταν ήταν να μούνε στον πόλεμο. Το απανωιόρμι τους γυμνό το καλοκαιρι, τυλιμένο με προβιές το χειμώνα· μύριζαν, χειμώνα καλοκαιρι, σαν θεριά που λάσσουνται.

λάσσουνται: (για ζώο) βρίσκομαι στην περίοδο της γενετήσιας διέγερσης

Ο πρόπαπός μου, τον νιώθω ακόμα ολοζώντανο μέσα στο αίμα μου, θαρρώ αυτός είναι απ' όλους ο πιο ζωντανός μέσα στο αίμα μου· ήταν με ζουρισμένο απάνω από το κούτελο το κεφάλι, με μακριά κισίδα, έδεσε συντροφιά με κουρσάρους Αλγερίνους κι αλώνιζε τα πέλαγα. Είχαν στήσει τα λημέρια τους στα ξερονήσια της Γραμπούσας, δυτικά, στην άκρα της Κρήτης, κι από κει ιάργαραν τα μαύρα πανιά κι έκαναν ρεσάλτο στα καράβια που περνούσαν· άλλα αρμένιζαν κατά τη Μέκκια, φορτωμένα μουσουλμάνους προσκυνητές· άλλα κατά τον Άγιο Τάφο, φορτωμένα χριστιανούς που πήγαιναν να γίνουν χατζήδες. Χούγιαζαν οι κουρσάροι, έριχναν τ' αρπάγια τους, πηδούσαν με τους μπαλτάδες στην κουβέρτα, δεν έκαναν χατίρι μήτε στο Χριστό μήτε στο Μουχαμέτη· έσφαζαν τους γέροντες, σιλάβωναν τους νέους, αναποδογύριζαν τις γυναίκες, και ζαναχώνουνταν, με τα μουστάκια τους γεμάτα αίματα και γυναικίσιες αναπνίες, στη Γραμπούσα. Άλλες πάλι φορές χιμούσαν στα πλούσια τρεχαντήρια που ξεπρόβαιναν από την Ανατολή, φορτωμένα μπαχαρικά. Κι απόμεινε ακόμα στη θύμηση των γερόντων πως είχαν ακουστά, μια φορά αλάκερη η Κρήτη μύρισε κανέλα και μοσιοκάρυδο· γιατί ο πρόγονός μου, αυτός με την κισίδα, είχε κουρσέφει ένα καράβι φορτωμένο μπαχαρικά, δεν είχε τι να τα ιάμει και τα 'πεφε σε όλα τα χωριά της Κρήτης, στους κουμπάρους και στις κουμπάρες του, πεσιέσι.

Όταν, δεν πάνε πολλά χρόνια, έμαθα το περιστατικό τούτο από έναν εικοτοχρονίτη Κρητικό, αναστατώθηνα· σε όλα μου τα ταξίδια, και μπροστά μου, απάνω στο τραπέζι όπου γράφω, πάντα, δεν ήξερα γιατί, μου άρεσε να 'χω ένα μασούρι κανέλα και δυο μοσιοκάρυδα.

Όσες φορές μπόρεσα, γριωνώντας τις κρυφές φωνές μέσα μου, ν' ακολουθήσω όχι το μυαλό, που γρήγορα λαχανιάζει και σταματάει, παρά το αίμα μου, έφτανα, με μυστική βεβαιότητα, στο πιο μακρινό προγονικό μου ξεκίνημα. Κι ύστερα, με τον καιρό, τη μυστική αυτή βεβαιότητα τη δυνάμωσαν χεροπιαστά της καθημερινής ζωής σημάδια· στην αρχή θαρρούσα πως

ήταν τυχαία και δεν έδινα προσοχή: ωστόσο τέλος, σμίγοντας τη φωνή του ορατού κόσμου με τις μέσα μου μυστικές φωνές, μπόρεσα να διαπεράσω το πρωταρχικό σιστάδι κάτω από το μυαλό, ν' ανασπινώσω την καταπαχτή και να δω.

Κι από τη στιγμή που είδα, άρχισε να στερεώνεται η φυχή μου, δεν έρεε πια συχναλλάζοντας σαν νερό, και γύρα από έναν φωτιζόμενο πυρήνα πυκνώνουνταν τώρα κι έπληζε ένα πρόσωπο, το πρόσωπό της. Δεν προχωρούσα πια παίρνοντας αλλοπρόσαλλες στρατές, πότε δεξιά, πότε ζερβά, για να βρω από ποια θεριά κατεβαίνω, μα προχωρούσα με σιγουράδα, γιατί ήξερα ποιο το αληθινό μου πρόσωπο και το μόνο μου το χρέος: το πρόσωπο αυτό με όση μπορώ υπομονή, αγάπη και τέχνη να το δουλέψω. Τι θα πει να το δουλέψω; Να το ιάμω φλόγα, κι αν προφτάσω, πριν να 'ρθει ο Χάρος, τη φλόγα αυτή να την ιάμω φως, να μη βρει τίποτα από μένα ο Χάρος να πάρει. Γιατί ετούτη στάθμια η μεγαλύτερή μου φιλοδοξία: να μην αφήσω στο Χάρο τίποτα να μου πάρει – μονάχα λίγα κίοναλα.

Και πρώτο πρώτο με βοήθησε να φτάσω στη βεβαιότητα τούτη το χώμα όπου πιάστηκαν και θράφηκαν οι πατρικοί μου πρόγονοι. Το σόι του κυρού μου αποσέρνει από ένα χωριό, δυ ώρες από το Μεγάλο Κάστρο, που το λεν Βαρβάρους: όταν ο αυτοκράτορας του Βυζάντιου Νικηφόρος Φωκιάς πήρε πίσω το δέκατο αιώνα την Κρήτη από τους Άραβες, μάντρωσε σε μεριά χωριά όσους Αραβίτες απόμειναν από τη σφαγή, και τα χωριά αυτά ονομάστηκαν Βαρβάροι. Σε τέτοιο χωριό ρίζωσαν οι πατροπρόγονοί μου, κι όλοι τους έχουν αραβίτικα ψυχικά σουσούμια: περήφανοι, πεισματάρηδες, λιγομίλητοι, λιγοφάγοι, μονόχνοτοι: στερνιαάζουν μέσα τους χρόνια το θυμό ή την αγάπη, σωπαίνουν, και ξάφνου τους καβαλάει ο δαίμονας και ξεσπούν φρενιασμένοι. Δεν είναι η ζωή γι' αυτούς το ανώτατο αγαθό: μα το πάθος. Δεν είναι καλοί, δεν είναι βολικοί, βαρύς

σουσούμι: διακριτικό σημάδι, ιδίως το σύνολο των χαρακτηριστικών του προσώπου, γνώρισμα, όψη

ο ίσκιος τους, όχι από τους άλλους, από τον εαυτό τους: ένας δαίμονας μέσα τους τους πνίγει, πλαντούν· γίνονται κουρσάροι ή μεθούν, δίνουν μια μαχαιριά στο μπράτσο τους, να τρέξει το αίμα, ν' αλαφρώσουν· ή σκοτώνουν τη γυναίκα που αγαπούν, να μην είναι σιλάβοι. Ή μοχτούν, όπως εγώ το ξεφυσίδι αγγόνι τους, να μετατρέψω το σκοτεινό βάρος και να το κάμω πνέμα. Τι θα πει να κάνω τους βάρβαρους πρόγονούς μου πνέμα; Θα πει, υποβάλλοντάς τους στο ανώτατο μαρτύριο, να τους εξαφανίσω.

Κι αιόμα άλλες φωνές μου σημαδεύουν κρυφά το δρόμο κατά τους προγόνους: Όταν αντιρίσω μια χουρμαδιά, η καρδιά μου πηδάει χαρούμενη, σαν να γυρίζει στην πατρίδα, στο άνυδρο, κατασκοπισμένο μπεντουίνικο χωριό, που μονάκιρβο στολίδι του η χουρμαδιά. Κι όταν κάποτε μπήκα στην έρημο της Αραβίας, καβάλα σε καμήλα, κι αγνάντεφα την απέραντη ανέλπιδη αμμούδα, κίτρινη, τριανταφυλλιά, μαβιά κατά το βράδυ, να κυματίζει μπροστά μου, χωρίς αχνάρι ανθρώπου, αλλόκοτο μεθύσι με συνεπήρε, η καρδιά μου έσυρε φωνή σαν γεραίνα που γυρίζει, ύστερα από χρόνια, από χιλιάδες χρόνια, στη φωλιά της.

Κι αιόμα ετούτο: Κάποτε ζούσα σ' ένα ξεμοναχέμένο σπιτοκάλυβο, κοντά σ' ένα ελληνικό χωριό, ολομόναχος, και βοσκολογούσα, όπως έλεγε ένας Βυζαντινός ασκητής, ανέμους· θέλω να πω, έγγραφα στίχους. Ήταν το σπιτάκι αυτό χωμένο μέσα σ' ελιές και πεύκα, κι ανάμεσα από τα κλαριά αγνάντευες, κάτω χαμπλά, καταγάλανο, απέραντο, το Αιγαίο πέλαγο. Ο Φλώρος μονάχος, ένας τσοπάνης ξανθογένης, αγαθός, όλο λίγδα, περνούσε με τα πρόβατά του κάθε πρωί και μου 'φερνε μια μπουιάλα γάλα, οχτώ αυγά βρασμένα και φωμί, κι έφευγε. Μ' έβλεπε σκυμμένο πάνω στο χαρτί να γράφω, κουνούσε την κεφαλά του: «Μήσθητί μου, Κύριε, τι τη θες τόση αλληλογραφία, αφεντικό; Δε βαριέσαι;» Και σκούσε στα γέλια. Μια μέρα πέρασε βιαστικός, φουρρισμένος, δεν είχε κέφι μήτε καλημέρα να μου πει: «Τι έχεις, ορέ Φλώρο;» του φώναξα. Κούνησε

τη χερούκλα του: «Μούντζωσ' τα, αφεντικό, δεν μπόρεσα οληνύχτα να κλείσω μάτι. Μα δεν άκουσες κι η αφεντιά σου, δεν έχεις αυτιά; Δεν άκουσες αντίγρα στο βουνό τον τσοπάνη, καιρό χρόνο να 'χει; Δεν ταίριαζε καιλά τα κουδούνια του κοπαδιού του, και πού να κοιμηθώ! Πάω!» «Πού πας, ορέ Φλώρο;» «Να του τα ταιριάξω, μαθές, να ησυχάσω».

Ένα μεσημέρι το λοιπόν που σηκώθηκα να πάρω από το ντουλάπι την αλατιέρα για τ' αυγά, χύθηκε λίγο αλάτι χάμω· πιάστηνε η καρδιά μου· ζάπλωσα με βιάση καταγής κι άρχισα σπυρί σπυρί να το μαζεύω... Οπότε ξαφνικά είδα τι έκανα και τρόμαξα· γιατί τόσος καιμός που έπεσε λίγο αλάτι χάμω; Τι αζία έχει; Καμιά.

Αργότερα ζετόπωσα κι άλλα σημάδια απάνω στην άμμο, που αιλουθώντας τα θα μπορούσα να φτάσω στους πρόγονους: τη φωτιά και το νερό.

Όταν δω φωτιά να καιεί ανώφελα, τινάζομαι απάνω ανήσυχος, δε θέλω να τη βλέπω να χάνεται· κι όταν δω μια βρύση να τρέχει και να μην υπάρχει σταμνί να γεμίζει ή άνθρωπος να πίνει ή περβόλι να ποτίζεται, τρέχω και την κλείνω.

Ζούσα όλα ετούτα τα παράξενα, μα δεν τα 'σμιγα καθαρά στο νου μου να βρω τη μυστική τους ενότητα· δεν το βαστούσε η καρδιά μου να σπαταλεύεται το νερό, η φωτιά, το αλάτι, αναγάλλιαζα όταν έβλεπα μια χουρμαδιά, έμπαινα στην έρημο και δεν ήθελα πια να βγω – μα ο νους μου δεν πήγαινε παραπέρα· χρόνια πολλά· μα φαίνεται κρυφά, στο σιστεινό αργαστήρι μέσα μου, δούλευε η έγνοια, έσμιγαν κρυφά εντός μου όλα ετούτα τ' ανεξήγητα, έπαιρναν σιγά σιγά το ένα δίπλα στο άλλο νόημα – κι απότομα, μια μέρα, χωρίς να το 'χω στο νου μου, εκεί που περπατούσα σε μια μεγάλη πολιτεία και χάζευα, βρήκα! Αλάτι, φωτιά, νερό – τα τρία πολύτιμα αγαθά της ερήμου! Σίγουρα το λοιπόν κάποιος πρόγονος μέσα μου,

ζετοπώνω: ξετριπώνω

Μπεντουίνος, τινάζουνταν όταν έβλεπε το αλάτι, τη φωτιά, το νερό να χάνονται και χιμούσε να τα σώσει.

Θυμούμαι, σιγόβρεχε τη μέρα εκείνη στη μεγάλη πολιτεία, κι ένα κοριτσάκι είχε βρει καταφύγι κάτω από μια σιεπαστή πόρτα και πουλούσε μπουκιεταίικια μουσικεμένους μενεξέδες· στάθικα και το κοίταξα, μα ο νους μου αλήτευε, αλαφρωμένος τώρα, χαρούμενος πολύ, μακριά πολύ, στην έρημο.

Μπορεί κι όλα ετούτα να 'ναι φαντασία κι αυθυποβολή, ρομαντική λαχτάρα για το ζωτικό και το απόμαυρο, κι όλα τα παράξενα που αράδιασα να μην είναι καθόλου παράξενα ή να μην έχουν το νόημα που τους δίνω· μπορεί. Όμως η επίδραση της οργανωμένης πλάνης –αν είναι πλάνη– πως δίδυμο ρέμα τρέχει μέσα στις φλέβες μου, το ελληνικό αίμα από τη μάνα μου, το αραβίτικο από τον κύρη, είναι θετική και γόνιμη· μου δίνει δύναμη, χαρά και πλούτο. Κι ο αγώνας μου να κάμω τη σύνθεση από τις δυο τούτες αντίμαχες ορμές δίνει σιοπό κι ενότητα στη ζωή μου. Από τη στιγμή που το ακαθόριστο φυχανέμισμα μέσα μου γίνηκε βεβαιότητα, μπήκε σε τάξη ο ορατός γύρα μου κόσμος κι η μέσα κι έξω ζωή μου, βρίσκοντας τη διπλή προγονική ρίζα, φίλιωσαν. Και μπόρεσε έτσι, ύστερα από πολλά χρόνια, η κρυφή έχτρα που ένιωθα για τον πατέρα μου να γίνει, ύστερα από το θάνατό του, αγάπη.